

Вплив релігійності на поширеність цінності традиціоналізму

Анотація

Статтю присвячено виявленню зв'язку між релігійністю населення України та орієнтаціями на цінність традиції. Релігія може виступати як чинником збереження традиції, так і чинником реалізації новацій, але історично перша складова переважала. За сучасних умов у релігії також вбачають радше хранителя традиції. Проте відомо, що сучасна релігійність є переважно індивідуалістичною та модерністською. Тому постає питання, наскільки традиціоналістський потенціал релігії відбивається в реальних ціннісних орієнтаціях населення нашої країни. Це питання має значення для з'ясування, з одного боку, загроз для соціально-політичної та соціально-економічної модернізації України, а з іншого — ролі релігії в сучасному суспільстві. Для визначення зв'язку релігійності з орієнтацією на традицію використано дані міжнародного порівняльного проекту "Європейське соціальне дослідження" та дані моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України. Продемонстровано, що рівень орієнтації на традицію дійсно трохи більший серед релігійних осіб; при цьому виявляються значущими і сам факт релігійної віри, міра релігійності (низька/висока). Водночас такі відмінності не є настільки великими, щоб очікувати, що саме релігія гальмуватиме процеси соціальних змін. При цьому напрям зв'язку між релігією і орієнтаціями на традицію не є очевидним, і вроджений традиціоналізм сам може впливати на більшу релігійність людей.

Ключові слова: *традиція, традиціоналізм, релігія, релігійність, цінності, Україна*

Протистояння між орієнтаціями на традицію і новацію є одним з одвічних протистоянь у людській історії. Домодерні суспільства були принципо-

во зорієнтовані саме на традицію — в минулому буцімто існували ідеальні зразки побудови громади, і будь-які зміни мали шанс на успіх переважно в разі їх подання як повернення до втраченої традиції. Модерн із поступовим пришвидшенням зорієнтувався на нове, тоді як про традицію дедалі частіше говорили з додаванням прикметника “віджила”. Кінець ХХ — початок ХХІ століть стали періодом кризи ідеології та практики модерну, зокрема безоглядної орієнтації на новизну, на рух уперед. Дедалі частіше звучать заклики до збереження та повернення до традиційних форм суспільного співжиття, до перевірених століттями норм (напр.: [Генон, 2008; Фрумкін, 2002]). Сформувався цілий соціально-філософський напрям, який дістав назву “традиціоналізм”. Але традиціоналізм є не лише певною філософією, а й певним світоглядом, способом мислення звичайних людей і реальною основою індивідуальних та колективних дій. Такий традиціоналізм можна вважати “пережитком”, який залишився з часів панування традиційного суспільства, або природною реакцією суспільства на стан невизначеності, непевності, що їх принесли із собою модерн та особливо постмодерн і глобалізація. Незалежно від причин, що його породжують, він існує та певною мірою впливає на характер процесів у тому чи тому суспільстві. Але традиціоналізм населення може вступати у суперечність з вимогами часу. Адже перед країнами, що розвиваються, вочевидь постає проблема якщо не соціокультурної, то соціально-економічної модернізації (якщо, звичайно, друга взагалі можлива без першої). А така модернізація вимагає готовності до змін, до інновацій і, відповідно, певної відмови від сформованих традицій чи принаймні певної їх модифікації. Звідси випливає необхідність всебічного аналізу чинників, які визначають баланс між цінностями традиції та новації.

Констатацію наявності серед характерних рис населення України традиціоналізму нерідко можна зустріти в науковій літературі. У 2006 році О.Злобіна та В.Тихонович відзначали “поєднання відданості традиції з невисокою зацікавленістю в новаціях як характерну рису психологічного портрета українця” [Злобіна, Тихонович, 2006: с. 92]. В.Магун та М.Руднев аналізували місце орієнтацій на цінність традиції в українському суспільстві порівняно з іншими європейськими країнами [Магун, Руднев, 2007]. О.Сакало, аналізуючи на базі опитування 2011 року, здійсненого в межах міжнародного порівняльного проекту World Values Survey співвідношення різних цінностей серед нашого населення, доходить висновку, що “для українського суспільства загалом характерним є певний ціннісний симбіоз. Для людей більш притаманними є цінності виживання та секулярно-раціональні цінності, втім водночас мають помітне поширення й традиційні цінності” [Сакало, 2016: с. 101]. А.Ручка та М.Наумова на підставі типології ціннісної ідентифікації Г.Клагеса розробили інструментарій для вимірювання ціннісних ідентифікацій населення України, який було випробувано під час моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2013 року. За цією методикою респондентів поділяли на традиціоналістів (тих, хто сповідує ціннісний консерватизм, перевірени традиційні цінності), “розчарованих” (ті, хто втратив віру в традиційні цінності, але й не прийма-

ють цінностей нового суспільного ладу), активних реалістів (тих, хто мотивується як традиціоналістськими, так і новими життєвими цінностями), гедоністів-матеріалістів (тих, хто сповідує гедонізм та орієнтується на можливості суспільства споживання) та нонконформістів-ідеалістів (тих, хто критично ставиться до сучасного життя, мають надію на краще майбутнє та намагаються його наблизити). У результаті виявилось, що для нашого населення “найбільш близькими є традиціоналісти, потім активні реалісти і нонконформісти-ідеалісти” [Ручка, Наумова, 2013: с. 293]. Близькість для себе саме традиціоналізму відзначили 57% опитаних, і ця частка переважала частки відповідних виборів всіх інших ціннісних типів. Також А.Ручка завважив “ревіталізацію (оживлення), певних традиційних цінностей (історичних, релігійних, народних), які дійсно необхідні соціуму під час бурхливих змін та надзвичайних подій” [Ручка, 2014: с. 122].

Проте такого роду аналізи більше зосереджені на фіксації самого факту існування (чи переважання традиціоналізму) без усебічного аналізу чинників, які можуть впливати на його збереження чи зменшення. Можна очікувати (й цього нерідко очікують), що одним з таких чинників буде релігія. Точніше, релігія теоретично має бути таким чинником і була ним за часів її панування в масовій свідомості. Як констатує російський релігієзнавець І.Яблоков: “Релігія ... конституює суспільство як ціле: готує індивіда до соціального життя, тренує послух ..., укріплює соціальну єдність ..., підтримує традиції, вірування, цінності ...” [Яблоков, 2004: с. 151].

І це цілком природно, оскільки більшість релігій принципово зорієнтовані на традицію, старовину. Для світових релігій така орієнтація є закономірною із двох причин. По-перше, вони пов'язані з “вічними”, не прив'язаними до “поточного моменту” цінностями, чийм джерелом є воля “вищих сил”, яку подано у формі догматів (тобто того, що має прийматися як таке і не може підлягати сумніву). Така позиція має підтримувати орієнтацію на те, що вже випробувано, перевірено, і для релігійних людей орієнтація на традиції за визначенням є річчю більш органічною, ніж орієнтація на постійні зміни, продуковані людиною. Сьогодні католицька та православна церкви як у своїх соціальних доктринах, так і в реальній політиці чималою мірою відійшли від такого, як раніше казали, “реакційного” підходу, але це стало не стільки наслідком справжнього визнання, скільки виявом пристосування до стану, якому церкви не можуть чинити опір (тобто переважання індивідуалізму та лібералізму, поширення бездуховності та споживацтва, послаблення релігійності тощо). По-друге, модерн і постмодерн залишають для самих релігій (і для тих організацій, які ці релігії представляють) досить обмежене місце, прагнучи подальшого обмеження цього місця. Тож для релігійних організацій обстоювання елементів традиційного суспільства, в якому вони посідали значуще, ба навіть ключове місце, становить питання самозбереження.

Домінантні в Європі католицизм і православ'я, звісно, визнають специфіку свого статусу в суспільстві та намагаються пристосуватися до сучасних реалій, але водночас вони критикують ті складові сучасності, які утворюють загрозу для нормального існування людських спільнот (безмежний егоїзм, моральний релятивізм, необмежений консюмеризм тощо). Однією з

форм такої критики є апеляція до традиції, до традиційних цінностей. Особливо помітно це в риторичі Руської Православної церкви. Як зазначає С.Філатов: “У суспільній свідомості, в ідеологічній позиції політичної еліти та ідеології РПЦ суттєве значення має орієнтація на протистояння глобалізації, руйнуванню “традиційних цінностей”” [Філатов, 2009: с. 20–21]. Безпосередньо в Основах соціальної концепції Руської Православної церкви зазначається, що “для більшої частини християнського світу поряд з ідеєю особистої свободи не менш важливою є категорія віровчительної та моральної традиції, з якою людина повинна узгоджувати свою свободу. Для багатьох людей, які живуть у різних країнах світу, не стільки секуляризовані стандарти прав людини, як віровчення і традиції мають вищий авторитет у суспільному житті та міжособистісних стосунках” [Основи соціальної концепції, s.a.]. В Основах вчення Руської Православної церкви про гідність, свободу і права людини також підкреслюється, що “дії, спрямовані на дотримання прав людини, на вдосконалення суспільних і економічних відносин та інституцій, не увінчаються справжнім успіхом, якщо ігноруватимуться духовні та культурні традиції країн і народів” [Основи вчення, s.a.]. У колективному зверненні предстоятелів трьох українських традиційних церков (УПЦ, УПЦ КП, УГКЦ) 1 грудня 2011 року, поряд з іншим, міститься твердження: “Здорову ж державну спільноту зможемо побудувати лише на основі традиційних для нашого народу духовних засад, утвердження яких зміцнить і матеріальний добробут — але аж ніяк не навпаки!” [Звернення традиційних Українських Церков, s.a.].

Але наскільки заклики релігійних організацій до збереження традиційних цінностей є дієвими? Адже в країнах, які пройшли шлях секуляризації (іноді, як у випадку з Україною, “жорсткої” радянської, а не “м’якої” західної), реальна роль релігії перебуває під питанням. Питанням залишається чи зберігає вона свій вплив на свідомість та повсякденну поведінку людей та суспільно-політичні процеси, а якщо зберігає, то якою мірою. Тож проблему спроможності релігії підтримувати традиції (відповідно, гальмуючи інновації) чи, навпаки, підтримувати інноваційний рух слід розглядати з опорою на дані конкретних соціологічних досліджень, зокрема масових опитувань населення, в яких враховано як сам факт релігійності, так і вияви традиціоналізму. Такого роду дані дадуть змогу (хоча б частково) оцінити, чи є чинник релігії впливовим для орієнтації великих мас населення (а не окремих віруючих) на цінності традиції. Такий аналіз є значущим принаймні з двох боків. По-перше, він допомагає визначити, чи є релігія тим чинником, на який варто зважати при формуванні програм модернізації нашої країни¹. По-друге, наявність чи відсутність зв’язку між релігійністю і традиціоналізмом може бути одним з індикаторів загального соціального значення релігії в нашому суспільстві, і ми отримуємо додатковий вимір для загальної оцінки сучасної ролі релігії.

Для такого оцінювання я скористаюся даними шостої “хвилі” опитування, яке було здійснено в межах реалізації міжнародного порівняльного про-

¹ Адже якщо релігійність справді поєднується з традиціоналізмом та консерватизмом, то це потрібно якось враховувати при формуванні таких програм.

екту Європейське соціальне дослідження (ESS)¹. Може виникнути питання, наскільки ці дані є актуальними з огляду на те, що з моменту їх отримання минуло вже більш як три роки. З цього приводу зазначу, що ціннісні орієнтації є феноменами індивідуальної та масової свідомості, які змінюються дуже повільно. Варто згадати, що й після 25 років з моменту розпаду СРСР радянські цінності продовжують залишатися значущим компонентом свідомості як росіян, так і українців. Відповідно, можна бути впевненим, що в цьому разі дані трирічної давнини є цілком придатними для з'ясування нинішньої ситуації.

Однією зі складових використовуваної в опитуваннях ESS анкети є модифікація Портретного ціннісного опитувальника (*Portrait Values Questionnaire*), запропонованого ізраїльським дослідником Ш.Шварцем, в якому, поряд з іншими, є індикатори, що вимірюють саме орієнтації на цінність традиції. Використовуваний при цьому блок запитань містить 21 опис характеристик людей, свою схожість / несхожість з якими має визначити респондент. Дані цих описів розглядаються як індикатори базових цінностей, які можуть поділяти люди, і за методикою Ш.Шварца об'єднуються у 10 груп (індексних показників), зрозумілих як латентні цінності (розгорнутий опис методики див., напр.: [Магун, Руднев, 2007]). Вимірювання позицій респондентів щодо кожного з цих індикаторів здійснюється за шестибальною порядковою шкалою, де найменший бал означає повну схожість, а найбільший — повну несхожість. При здійсненні аналізу можна використовувати показник середнього бала.

Використання повної методики передбачає порівняння між собою вимірюваних цінностей, і латентні ціннісні індекси обчислюються в особливий спосіб, про який ітиметься далі. Якщо ж кожному з цих латентних цінностей аналізувати не у зіставленні, а саму по собі, то достатньо використання показника середнього бала для відповідного набору індексних показників (9 латентних цінностей обчислюються як середнє від двох базових ознак, а одна цінність — як середнє від трьох ознак). “Традиція” є однією з латентних ціннісних орієнтацій, і відповідний показник розраховується як комбінація (через середню арифметичну) результатів вимірювання із запитань, сформульованих таким чином:

1. *“Наскільки схожим чи не схожим на Вас є той, для кого дуже важливо бути скромним і “триматися в тіні”, хто намагається не привертати до себе уваги?”*
2. *“Наскільки схожим чи не схожим на Вас є той, для кого важливі традиції, хто намагається дотримуватися релігійних або сімейних звичаїв?”*

¹ В Україні дослідження здійснював Центр соціальних і маркетингових досліджень СОЦІС (<http://old.socis.kiev.ua/ua/>); польовий етап тривав з 11.07 до 09.08.2013 року; відбір респондентів здійснювали на підставі стратифікованої чотириступеневої випадкової вибірки; кількість опитаних — 2178. В аналізованні даних використано розраховані організаторами дослідження вагові коефіцієнти. Детальну інформацію щодо цього опитування див.: [ESS6 — 2012. Documentation report. Edition 2.2].

Для зручності сприйняття я в наявному масиві даних змінив напрям шкали, тож найменший бал (1) означає повну несхожість, а найбільший (6) — повну схожість. Відповідно, середній бал може набувати значення від 1 до 6, де 1 означає відсутність відповідної ціннісної орієнтації, а 6 — максимальну орієнтацію на неї; чим більшим є цей середній бал, тим більш вираженою є вимірювана ціннісна орієнтація.

При аналізі я буду виходити з припущення, що про значущість релігійності для підтримки тих чи інших ціннісних орієнтацій можна говорити тоді, коли рівень орієнтації на ці цінності буде різнитися у релігійних і нерелігійних осіб; при цьому ці відмінності не мають пояснюватися якимсь іншим чинником (оскільки факт релігійності або її відсутності сам може залежати від різноманітних соціальних чинників).

Отримані в опитуванні 2013 року в Україні дані підтверджують деякий вплив релігійності на традиціоналізм, адже порівняння індексного показника орієнтації на традицію у релігійних та нерелігійних осіб¹ демонструє його переважання саме серед релігійних людей (табл. 1).

Таблиця 1

**Показники індексу традиції у релігійних і нерелігійних людей,
2013, середні бали***

Релігійні (n = 1474)	4,31
Нерелігійні (n = 615)	3,99

* Відмінності середніх є статистично значимі на рівні 0,001 (за процедурою *t-test*).

Проте зафіксований вище факт сам по собі ще не дає підстав для твердження про вплив саме релігії. Релігійність залежить від низки соціально-демографічних показників, які, своєю чергою, можуть бути значимими і для рівня орієнтації на традицію. Зокрема, у всіх масових опитуваннях фіксується, що релігійність є більшою серед жінок, серед старших вікових груп і серед сільського населення. Водночас, якщо за даними аналізованого опитування шостої “хвилі” ESS простежити зв’язок цих соціально-демографічних показників з орієнтацією на традицію, то ми побачимо такий саме напрям зв’язку. Тобто орієнтація на традицію є вищою серед жінок і тим більшою, чим більшим є вік респондента; водночас вона зростає мірою зменшення розміру населеного пункту, в якому проживають респонденти. Зважаючи на це, можна припустити, що у більшій зорієнтованості на традицію серед релігійних людей (порівняно з нерелігійними) лише відбивається латентний вплив соціально-демографічних характеристик.

¹ Поділ респондентів на релігійних і нерелігійних здійснено через самооцінку респондентів, фіксовану через запитання “Чи відносите Ви себе до будь-якої релігії або віровіданья?”; варіанти відповідей “так”, “ні”, “важко відповісти”. Відповідно, тих, хто обрав перший варіант відповіді, було віднесено до групи релігійних, а тих, хто обрав другий варіант відповіді, — до групи нерелігійних; тих, хто не зміг дати відповідь, не було враховано.

Для перевірки такої гіпотези необхідно поглянути, чи будуть зафіксовані вище відмінності між релігійними і нерелігійними особами зберігатися, якщо їх порівнювати враховуючи статеву, вікову і поселенську належність респондентів. Тобто впевнитися у впливі саме релігійності ми зможемо лише тоді, коли фіксуватимуться відмінності між релігійними і нерелігійними чоловіками, релігійними і нерелігійними жінками, релігійними і нерелігійними молодими людьми, релігійними і нерелігійними людьми старшого віку тощо.

Але після здійснення такого аналізу вказану гіпотезу впливу інших, ніж релігія, чинників, доводиться відкинути. Зокрема, що стосується статі, то, як бачимо з таблиці 2, і серед чоловіків, і серед жінок рівень традиціоналізму був вищим саме серед релігійних осіб (відмінності є статистично значимими на рівні 0,01).

Таблиця 2

Індекс “традиції” серед релігійних і нерелігійних чоловіків та жінок, 2013, середні бали

Чоловіки	Релігійні ($n = 596$)	4,26
	Нерелігійні ($n = 341$)	3,92
Жінки	Релігійні ($n = 878$)	4,35
	Нерелігійні ($n = 273$)	4,07

Практично те саме ми побачимо, якщо елімінувати вплив чинника належності до певної вікової категорії (табл. 3). Якщо розглядати три вікові групи (молодь – до 30 років, середній вік – від 30 до 55 років і старший вік – більш як 55 років), то показники індексу традиції між релігійними і нерелігійними в перших двох групах (серед молоді та людей середнього віку) будуть мати статистично значимі (на рівні 0,01) відмінності (і лише серед найстарших респондентів релігійність виявилася незначущим чинником).

Таблиця 3

Показники за індексом традиції у релігійних і нерелігійних людей всередині вікових груп, 2013, середні бали

18–29 років	Релігійні ($n = 293$)	4,11
	Нерелігійні ($n = 161$)	3,67
30–55 років	Релігійні ($n = 675$)	4,30
	Нерелігійні ($n = 281$)	4,00
Старші за 55 років	Релігійні ($n = 463$)	4,47
	Нерелігійні ($n = 145$)	4,33

Аналогічний результат отримаємо, якщо проведемо порівняння між релігійними і нерелігійними респондентами всередині різних типів поселень (великих міст, невеликих міст, сіл). Тут так само, як і у випадку зі статевими групами, є статистично значимі (на рівні 0,01) відмінності між жителями всіх основних типів населених пунктів. Таким чином, ми цілком

маємо підстави вважати, що зафіксований зв'язок між фактом наявності релігійних переконань і більшою орієнтацією на традицію відображає саме вплив релігійності.

Водночас завважу, що відзначені вище відмінності аналізованого показника в групах релігійних та нерелігійних хоч і є статистично значущими, але в усіх випадках не є великими. Тобто релігійні респонденти *трохи* більше схильні до орієнтації на традицію; до того ж бачимо, що і серед нерелігійних респондентів рівень орієнтацій на традицію загалом є більшим за середній.

Але окремо зазначу, що більші показники орієнтації на традицію серед релігійних осіб фіксуються в усіх країнах, де проходило опитування “шостої” хвилі ESS (28 європейських країн та Ізраїль), що дає підстави припустити, що вплив релігії на поширеність традиціоналістських орієнтацій є певною мірою універсальною, принаймні для Європи й тих країн, що орієнтувалися на європейський зразок.

Висновки про значущість релігії підтверджуються і в разі, якщо розглядати зв'язок орієнтації на традицію не з самим фактом наявності або відсутності релігійних переконань, а й із мірою релігійності. В аналізованому опитуванні респондентам було запропоновано на власний розсуд визначити міру своєї релігійності¹. Щодо достовірності вимірювання рівня релігійності за таким індикатором можна висловлювати сумніви, оскільки можна сумніватися в щирості й коректності такої самооцінки. Проте якщо подивитися на міру зв'язку між цією самооцінкою і такими конкретними показниками, як частота відвідування церкви та частота молитовних практик, які мають місце не лише під час релігійних служб², то зв'язок між ними виявиться достатньо сильним (коефіцієнти кореляції Пірсона становили, відповідно 0,556 і 0,629). Тобто ситуація, коли більші значення однієї ознаки (самооцінки рівня релігійності) відповідають більшим значенням другої (частота відвідування церкви) і третьої (частота молитов) ознак є доволі типовою, а це свідчить, що самооцінка міри своєї релігійності значною мірою збігається з реальною поведінкою, через яку ця релігійність проявляється. Тож ми цілком можемо використовувати таку самооцінку для визначення впливу міри релігійності на інші характеристики.

Для наочнішого подання я зменшив розмах початкової одинадцятибальної шкали міри релігійності до п'ятибальної, об'єднавши бали 0–1 (позначивши цю групу як таку, що має дуже низьку міру релігійності), 2–3 (позначивши це як низьку міру), 4–6 (позначивши це як середню міру), 7–8

¹ В анкеті запитання формулювалося так: “Незалежно від того, відносите Ви себе до певного віросповідання, скажіть, будь ласка, наскільки Ви релігійні?” Для вимірювання використовували 11-бальну шкалу, де 0 означає “зовсім нерелігійний”, а 10 – “дуже релігійний”.

² Два останні показники вимірювано за семибальною шкалою від 1 до 7, де 1 – “кожен день”, а 7 – “ніколи”. Відповідно для оцінювання сили зв'язку між цими показниками та самооцінкою міри релігійності можна використовувати коефіцієнт кореляції Пірсона (при розрахунку коефіцієнта для зручності сприйняття шкали були перекодовані таким чином, аби 1 було найменшим значенням, а 7 – найбільшим).

(позначивши це як високу міру), 9–10 (позначивши це як дуже високу міру). Відповідні показники індексу традиції в цих групах наведено на рисунку, і ми можемо бачити, що мірою зростання інтенсивності релігійності показник індексу традиції також зростає. Водночас добре видно, що це зростання є доволі невеликим і, відповідно, далеко не всі відмінності тут є статистично значимими. Зокрема, ми, по суті, маємо лише дві розширені групи, які мають статистично значимі відмінності: це, з одного боку, група з дуже низьким, низьким та середнім рівнями релігійності, а з іншого — група з високим та дуже високим рівнями релігійності (всередині цих великих груп виокремлені підгрупи значимо не відрізняються)¹. Тобто бачимо картину, схожу на те, що відзначалася стосовно зв'язку орієнтацій на традицію із фактом наявності релігійних переконань: більша релігійність відбивається у більшій орієнтації на традицію, але ці відмінності є не дуже помітними.

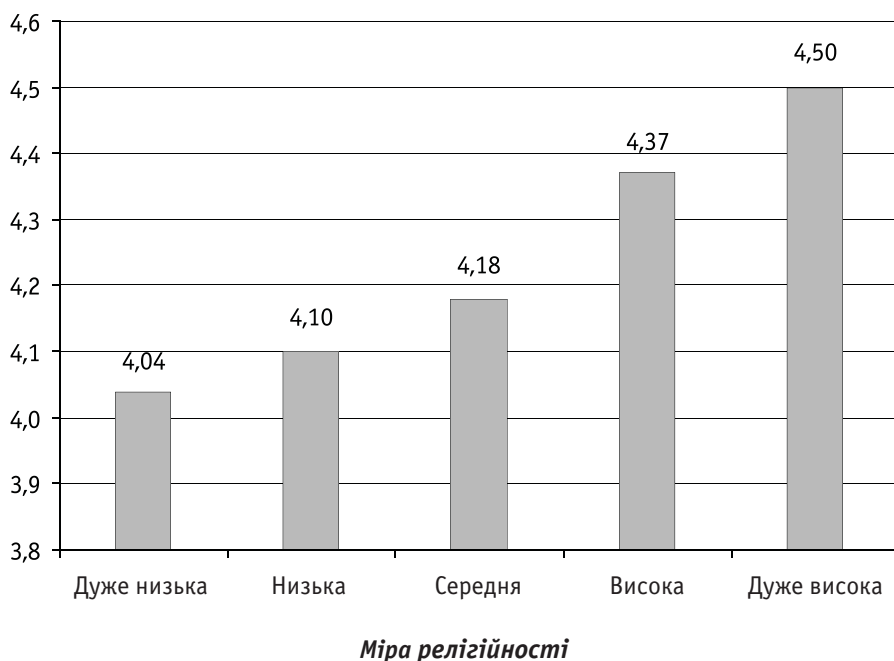

Рис. Зв'язок рівня орієнтації на традицію і міри релігійності (2013 рік, середні бали)

А от між представниками основних конфесій статистично значимих відмінностей за мірою орієнтації на традицію не фіксується. Зокрема, серед вірян Української Православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) середній бал індексу традиції становив 4,26, серед вірян Української Православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) — 4,29, серед прихожан Української Греко-Католицької церкви (УГКЦ) — 4,44 (відмінності середніх не є статистично значимими).

¹ Статистична значимість відмінностей оцінювалася за процедурою ANOVA на підставі критерію *Dunnnett T3*.

Крім безпосереднього аналізу самого індексу традиції ми можемо подивитися, чи є відмінності між групами релігійних та нерелігійних щодо місця цієї цінності у структурі інших цінностей. Нагадаю, що методика Ш.Шварца передбачає вирізнення 10 латентних цінностей, які визначаються шляхом комбінування безпосередньо вимірюваних в опитуванні цінностей, кількість яких становить 21. Комбінування здійснюється через розрахунок середніх арифметичних балів із двох (в одному випадку трьох) індикаторів, від яких потім віднімають середнє арифметичне за всією сукупністю, що містить 21 індикатор. Тобто середнє арифметичне за складовими того чи іншого індексу начебто “зважається” через загальну середню за всіма цінностями. Останню дію здійснюють із метою нівелювання можливої схильності респондентів давати відповіді в одній частині шкали (тобто радше погоджуватися або радше не погоджуватися з усіма висловлюваннями в разі застосування однакової шкали). В результаті ми отримуємо індексний показник, який може бути більшим за нуль (якщо значущість конкретної індексної цінності вища, ніж значущість всієї сукупності цінностей) або меншим за нуль (якщо значущість конкретної індексної цінності нижча, ніж значущість всієї сукупності цінностей). При цьому чим більшим є цей показник, тим більшою є значущість конкретної цінності. Таким чином визначається міра пріоритетності тієї чи іншої цінності в індивідуальній ціннісній ієрархії респондентів.

Якщо порівняти ці ієрархії в релігійних і нерелігійних респондентів з огляду на місце в ній цінності традиції, то побачимо, що в першій групі ця цінність має вищий “ранг”, ніж у другій. Зокрема, якщо серед релігійних осіб цінність традиції посідає 5-те місце, то серед нерелігійних — 8-ме (табл. 4). При цьому цінності, що посідають перші три рядки ранжованого списку, і в релігійних, і в нерелігійних людей є тими самими.

Наведені дані можна доповнити порівнянням деяких показників, які можна розглядати як показники традиціоналістських орієнтацій. Зокрема, в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2016 року використано запитання для вимірювання особистої значущості низки складників життя (див.: [Українське суспільство, 2016: с. 516–526]). Серед цих запитань є ті, що вимірювали особисту значущість таких цінностей, як міцна сім'я та національно-культурне відродження. І перше, і друге вочевидь пов'язане саме з проблематикою традицій, тож ми можемо подивитися, чи є відмінності в значущості цих цінностей між релігійними і нерелігійними особами. І таке порівняння демонструє відсутність суттєвих відмінностей. А саме: рівень значущості національно-культурного відродження в групах релігійних та нерелігійних статистично значимо не відрізняється. Рівень значущості міцної сім'ї є начебто трохи вищим серед релігійних осіб: серед останніх близько 81% оцінили цей параметр як дуже важливий, а серед нерелігійних відповідна частка сягнула близько 74% (відмінності є статистично значимими на рівні 0,05). Проте можна припустити, що в цьому разі уявлюється вплив не релігійності, а віку; адже серед релігійних більша кількість осіб старшого віку; водночас рівень орієнтації на міцну сім'ю також є вищим серед старших респондентів. Це припущення цілком підтверджується, оскільки у випадку порівняння релігійних і нерелігійних респон-

дентів окремо в різних вікових категоріях відзначені вище відмінності зникають (різниця не є статистично значимою).

Таблиця 4

**Місце цінності традиції в сукупності інших цінностей,
2013, індексні показники**

Релігійні		Нерелігійні	
1. Безпека	0,590	1. Безпека	0,526
2. Доброзичливість	0,414	2. Універсализм	0,293
3. Універсализм	0,366	3. Доброзичливість	0,270
4. Конформність	0,152	4. Самостійність	0,143
5. Традиція	0,049	5. Конформність	0,028
6. Самостійність	-0,020	6. Влада	-0,129
7. Влада	-0,148	7. Досягнення	-0,161
8. Досягнення	-0,219	8. Традиція	-0,255
9. Гедонізм	-0,625	9. Гедонізм	-0,384
10. Стимуляція	-0,742	10. Стимуляція	-0,477

Проте ще один використовуваний у моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2015 року індикатор, яким можна розглядати як індикатор традиціоналістських орієнтацій, вже фіксує відмінності між релігійними і нерелігійними особами, причому ці відмінності полягають саме в більшій зорієнтованості на традиції релігійних осіб. Зокрема, в цьому опитуванні респондентам пропонували оцінити міру своєї згоди з твердженням, що сьогодні важливо виховувати дітей та молодь на основі культурних традицій. Для вимірювання цього показника використовували семибальну порядкову шкалу, де 1 означало повну незгоду, а 7 — повну згоду (таким чином, для аналізу можливо використання показника середнього арифметичного, яке може коливатися в межах від 1 до 7, і чим більшим є середнє, тим більшою є згода із запропонованим твердженням). У групі релігійних середній бал сягав 5,4 бала, а в групі нерелігійних — 4,9 бала (відмінності є статистично значимими на рівні 0,01). Тобто серед релігійних згода з необхідністю виховання дітей на національних культурних традиціях була хоч і не набагато, але більшою, ніж серед нерелігійних. Причому такий напрям зв'язку має місце незалежно від статевої належності, віку респондентів, проживання в місті чи селі; і в усіх цих групах (крім групи респондентів старших за 55 років) відмінності є статистично (на рівні 0,05) значимими.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, наголошу кілька моментів. Спочатку необхідно заважити, що певна значущість релігії у формуванні та підтримці традиціоналістських орієнтацій в Україні безумовно має місце. Релігійні люди виявляють більшу схильність до включення традиції до свого

ціннісного світу, і це помітно як при розгляді груп релігійних/нерелігійних (у цілому і всередині інших соціальних груп), так і при порівнянні груп з різним рівнем релігійності та ціннісних ієрархій релігійних та нерелігійних людей. Отже, очікування, що збільшення масштабів релігійності, її поглиблення, посилення ролі релігії в суспільстві може сприяти посиленню традиціоналізму, не позбавлені підстав.

Водночас подані дані дають підстави стверджувати, що наразі такі очікування можуть виявитися істотно завищеними. Адже рівень орієнтації на традицію серед релігійних людей ненабагато більший, ніж серед нерелігійних. Тобто традиціоналізм переважає в суспільстві в цілому, і прямий вплив релігії в цьому питанні є досить обмеженим. Така обмеженість пов'язана з фіксованою масовими опитуваннями населення України радше формальною релігійністю, з низькою воцерковленістю, зі слабкою обізнаністю з віровченням своєї релігії та досить слабким зв'язком (якщо не його відсутністю) між релігійністю і повсякденною поведінкою.

Однак більшість населення нашої країни продовжує ідентифікувати себе як релігійних, повсюдно активно будуються (і наповнюються) нові храми, а релігійність політиків впливає на сприйняття їх виборцями. З цього можна зробити висновок, що масова релігійність не стільки зменшується, скільки модифікується, стає індивідуалістичною, більш еkleктичною і синкретичною. Одним із тих рівнів, на яких релігія може продовжувати діяти, є рівень цінностей, усталених норм, архетипів свідомості. Однак це саме означає, що її вплив втілюється переважно побічно, опосередковано, через участь у формуванні особистості й через підсвідому схильність до одних дій і неприйняття інших. При цьому такий вплив неминуче стає вельми обмеженим і ситуативним, залежним від поточного балансу між безліччю “світських” чинників. Можна припустити, що релігія не стільки формує традиціоналістські орієнтації (хоча це, ясна річ, теж має місце), скільки підтримує наявні.

Залишається відкритим питання про характер зв'язку між релігією і орієнтаціями на традицію. Досі беззастережно вважали, що саме релігія може (і повинна) впливати на орієнтації на традицію в цілому і на прийняття традиційних цінностей зокрема. Однак цілком можливий і зворотний зв'язок, коли властивий, вроджений або вихований консерватизм свідомості та пов'язаний із цим традиціоналізм впливають на фактичну релігійність. У сучасних теоріях, які намагаються пояснити, що є релігією і чому люди є релігійними, є напрям, прихильники якого вважають релігію наслідком когнітивних особливостей людської свідомості. Як пише М. Шахнович: “В основі когнітивного релігієзнавства лежить уявлення про те, що релігія — це продукт людської свідомості, який виник на певному етапі еволюційного розвитку, тому релігійні уявлення і пов'язана з ними поведінка людини можуть бути пояснені з точки зору когнітивних процесів, зумовлених властивостями людського мозку” [Шахнович, 2013: с. 56–57].

Цілком можливо, що якась частина людей, для котрих є неприйнятними швидкі й масштабні зміни умов життя та які є консерваторами за складом характеру, шукають опертя в тих інститутах, чия позиція збігається з такого роду орієнтаціями. А одним з головних таких інститутів є релігія. Тобто

справедливими можуть бути як твердження, що релігійні люди більше схильні до орієнтації на традицію, так і твердження, що традиціоналістськи зорієнтовані особистості більше схильні до того, щоб бути релігійними. Сама релігійність може бути наслідком особливостей сприйняття світу, пов'язаних з особливостями нервової системи. В реальності, найімовірніше, має місце як перший, так і другий тип зв'язку, але для визначення того, який із цих типів переважає, необхідні поглиблені цільові дослідження.

Джерела

Генон Р. Кризис современного мира. — М.: Эксмо, 2008. — 784 с.

Звернення традиційних Українських Церков 1 грудня 2011 року. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу:

<https://www.cerkva.info/documents/zvernennia-tradytsiinykh-ukrainskykh-tserkov>.

Злобіна О., Тихонович В. Традиціоналізм та інновація в українському вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 69–81.

Магуи В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами // Украинское общество в европейском пространстве. — К., 2007. — С. 226–273.

Основи вчення Руської Православної Церкви про гідність, свободу і права людини. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу:

<http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/1208006.html>

Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/1207692.html>.

Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. — 2014. — Вип. 1(1). — С. 117–124.

Ручка А., Наумова М. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / гол. ред. д. соціол. н. М.О. Шульга. — К.: ІС НАНУ, 2013. — Т. 1. — Вип. 1 (15). — С. 285–297.

Сакало О. Є. Ціннісний портрет українського суспільства: за даними World Values Survey / О. Є. Сакало // Актуальні проблеми філософії та соціології. — 2016. — Вип. 11. — С. 99–101.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. — К.: Інститут соціології НАН України, 2016. — Вип. 3(17). — 546 с.

Філатов С. Религиозная жизнь Евразии: реакция на глобализацию (вместо введения) // Религия и глобализация на просторах Евразии / Под ред. А.Малашенко, С.Филатова. — 2-е изд. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Моск. Центр Карнеги, 2009. — С. 10–27.

Фрумкин К. Традиционалисты: портрет на фоне текстов // Дружба народов. — 2002. — № 6. — С. 124–141.

Шахлович М. Когнитивная наука и исследования религии // Государство, религия и церковь в России и за рубежом. — 2013. — № 3. — С. 32–63.

ESS6 – 2012 documentation report. Edition 2.2. — Режим доступа:

http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round6/survey/ESS6_data_documentation_report_e02_2.pdf.